

**УКРАЇНСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ МИХАЙЛА ДРАГОМАНОВА**

Свідоцтво
про державну
реєстрацію
серія КВ
№ 23982-138223
від 14 червня 2019 р.

**ВИЩА
ОСВІТА
УКРАЇНИ**

Засновано
в 2001 році

Передплатний індекс
23823

**ТЕОРЕТИЧНИЙ ТА НАУКОВО-МЕТОДИЧНИЙ ЧАСОПИС
2 (89)' 2023**

DOI: 10.32782/UDU-VOU.2023.2(89)

Засновники

ДЕРЖАВНЕ ІНФОРМАЦІЙНО-ВИРОБНИЧЕ ПІДПРИЄМСТВО
ВИДАВНИЦТВО «ПЕДАГОГІЧНА ПРЕСА»
УКРАЇНСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ МИХАЙЛА ДРАГОМАНОВА

Редакційна колегія журналу «Вища освіта України»

Головний редактор

Віктор АНДРУЩЕНКО, доктор філософських наук, професор, член-кореспондент НАН України, академік НАПН України, ректор Українського державного університету імені Михайла Драгоманова

Редакційна колегія

Валентина БОБРИЦЬКА, доктор педагогічних наук, професор, професор кафедри соціальної філософії, філософії освіти та освітньої політики Українського державного університету імені Михайла Драгоманова

Наталія ДЕМ'ЯНЕНКО, доктор педагогічних наук, професор, завідувач кафедри педагогіки Українського державного університету імені Михайла Драгоманова

Любов ДРОТЯНКО, доктор філософських наук, професор, завідувач кафедри філософії Національного авіаційного університету

Наталія КОЧУБЕЙ, доктор філософських наук, професор, професор кафедри менеджменту та інноваційних технологій соціокультурної діяльності Українського державного університету імені Михайла Драгоманова (заступник головного редактора)

Сергій КУРБАТОВ, доктор філософських наук, старший науковий співробітник, професор кафедри соціології Київського національного університету імені Вадима Гетьмана, радник президії НАПН України

Владислава ЛЮБАРЕЦЬ, доктор педагогічних наук, професор, професор кафедри менеджменту та інноваційних технологій соціокультурної діяльності Українського державного університету імені Михайла Драгоманова

Олена МАТВІЄНКО, доктор педагогічних наук, професор, завідувач кафедри початкової освіти Українського державного університету імені Михайла Драгоманова

Наталія МОЗГОВА, доктор філософських наук, професор, завідувач кафедри філософії Українського державного університету імені Михайла Драгоманова

Мар'я НЕСТЕРОВА, доктор філософських наук, професор, професор кафедри менеджменту та інноваційних технологій соціокультурної діяльності Українського державного університету імені Михайла Драгоманова, академічний куратор кафедри Жана Моне «Соціальні та культурні аспекти Європейських Студій», директор Європейського центру досконалості «Європейські студії соціальних інновацій в освіті»

Володимир СЕРГІЄНКО, доктор педагогічних наук, професор, директор навчально-наукового інституту перепідготовки та підвищення кваліфікації Українського державного університету імені Михайла Драгоманова

Віолета СКИРТАЧ, кандидат філософських наук, доцент, доцент кафедри філософії, історії та соціально-гуманітарних дисциплін Донбаського державного педагогічного університету

Діана СПУЛБЕР, доктор філософії, професор Університету Генуї (Італія)

Наталія ТИТОВА, доктор педагогічних наук, професор, завідувач кафедри теорії та методики професійної освіти Українського державного університету імені Михайла Драгоманова

Олена ЯЦЕНКО, кандидат філософських наук, доцент, запрошений дослідник Інституту інженерії, орієнтованої на людину, Школа інжинірингу та інформатики Бернського університету (Швейцарія)

Редакційна рада

Віль БАКІРОВ, доктор соціологічних наук, професор, академік НАН України, академік НАПН України, радник ректора Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна

Галина БЕРЕГОВА, доктор філософських наук, професор, професор кафедри журналістики та філології Міжнародного класичного університету імені Пилипа Орлика

Леонід ГУБЕРСЬКИЙ, доктор філософських наук, професор, академік НАН України, академік НАПН України, радник ректора Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Володимир ЄВТУХ, доктор історичних наук, професор, член-кореспондент НАН України, декан факультету соціально-економічних наук Українського державного університету імені Михайла Драгоманова

Ірина ЄРШОВА-БАБЕНКО, доктор філософських наук, професор, професор кафедри менеджменту та інноваційних технологій соціокультурної діяльності Українського державного університету імені Михайла Драгоманова

Наталія РІДЕЙ, доктор педагогічних наук, професор, в.о. завідувача кафедри менеджменту та інноваційних технологій соціокультурної діяльності Українського державного університету імені Михайла Драгоманова

Григорій ТОРБІН, доктор фізико-математичних наук, професор, проректор з наукової роботи Українського державного університету імені Михайла Драгоманова

Адреса редакції:

01601, м. Київ вул. Пирогова, 9,
Український державний університет імені Михайла Драгоманова
тел.: +38-044-239-30-17

Матеріали для публікації можна надсилати електронною поштою: vou@udu.kyiv.ua
сайт журналу: journals.udu.kyiv.ua/index.php/vou

Схвалено рішенням вченої ради Українського державного університету імені Михайла Драгоманова
протокол № 8 від 27.06.2023 р.

УДК 140.8+338.2/930.85(477)
DOI 10.32782/UDU-VOU.2023.2(89).01

КАТЕГОРІЇ УКРАЇНСЬКОЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ КУЛЬТУРИ: ФІЛОСОФСЬКО- КУЛЬТУРО- ЛОГІЧНА РЕФЛЕКСІЯ

© Андрущенко В., 2023

Віктор АНДРУЩЕНКО

доктор філософських наук,
професор, ректор,
Український державний університет
імені Михайла Драгоманова
<https://orcid.org/0000-0002-7997-5913>

Ключові слова: різноманітність культур, унікальність культури українців, головні особливості, витоки і розвиток української культури, рівність статей, повага до Матері, перспективи української Перемоги.

Кожна культура має свою специфіку. Незалежно від того, чи подібні сюжети (символи, норми, принципи) повторюються в різних культурах, народах не можна вони увійшли в унікальності, за якою вони увійшли й залишаються в історії. Останнє реалізується в категоріях – найбільш

загальних, опорних, системних поняттях, навколо яких концентрується зміст того чи іншого предмета, явища чи процесу і які дозволяють проникнути в їх сутність, ідентифікувати як єдину системну цілісність. Категорії культури нерідко ототожнюють з її символами чи архетипами. І це цілком допустимо, адже як категорії, так і символи (архетипи) постають як своєрідні вузлові моменти змісту предмета. Відмінність між ними полягає тільки в тому, що, відображаючи одне і те ж, перші з них (категорії) інтерпретуються у філософсько-раціональній (абстрактно-теоретичній), а другі (символи) – в художньо образній формі. Перші є предметом філософсько-світоглядного аналізу, другі – досліджуються здебільшого засобами культурології, мистецтва та психології. Автор

детально простежує прадавні витоки української культури як основи сучасних гуманістичних поглядів і високої цивілізації на планеті, яку всі українці долею обставин вимушені в черговий раз захищати від «братньої» агресії,

скерованої на повне і остаточне знищення нашого народу. Але і цього разу, як це багато разів відбувалося в доісторичному та історичному минулому, перемога буде за землеробами, за нащадками трипільців і козаків.

Розробленість проблеми. До вивчення природи та сутності української культури долучались такі видатні зарубіжні історики та філософи, як Геродот, Гомер, Страбон. Не залишали її увагою й українські дослідники, зокрема історики, культурологи, філософи, письменники та поети минулих століть – Г. Сковорода, І. Котляревський, Т. Шевченко, І. Франко, Леся Українка, В. Антонович, Д. Баглій, М. Грушевський, М. Костомаров, М. Максимович, Д. Яворницький, І. Крип'якевич, Н. Полонська-Василенко та ін. В наші дні її досліджують такі вчені, як Валерій Смолій, Ярослав Грицак, Іван Дзюба, Микола Жулинський, Василь Базів, Володимир Білінський, Михайло Журба, Анатолій Замалеєв, Володимир Зоц, Ярослав Калакура, Станіслав Кульчицький, Володимир Литвин, Сергій Плохій, Олег Рафальський, Володимир Сергієнко, Петро Толочко, Петро Чернега та ін. Між тим, незважаючи на сонм публікацій, проблема категоріального каркасу української культури не тільки залишається недослідженою, але й як предмет самостійного теоретичного дослідження фактично не ставилась. Близько 400 років існування в структурі української людності, в структурі російсько-царської та радянсько-більшовицької імперій, українська культура як особливе соціокультурне явище не визнавалась. Більш-менш реалістично мислячі дослідники (більшою мірою українського походження) говорили про неї майже пошепки, ховаючись від офіційної влади, як про явище такого собі периферійного штибу, яке особливого статусу і значення в історії не має, а тому й не заслуговує на увагу. Чужинська влада повсякчас

принижувала все українське, намагалась викреслити його з історії. Натомість вона нав'язувала українцям так званий «руський мир», «руську культуру», «руську ментальність», зросійщувала її. В такому ж світлі українська культура представлялась і перед зовнішнім світом. Результатом цього цинічного, брехливого в своїй основі політико-ідеологічного процесу стало те, що довгий час все українське трактувалось зарубіжними дослідниками здебільшого як незначна й малорозвинена «частка руського мира». Феномен української культури якщо й попадав під погляд зарубіжних дослідників, то лише як «дрібне явище історії», яке на особливу увагу не заслуговує. Останнє потребує спростування, якому мають передувати серйозні наукові розвідки. Відзначимо, що подібна тематика все частіше зустрічається і в творах українських науковців під тиском суперечливих сучасних явищ ([1] та ін.).

В чому ж секрет унікального значення української культури для народів Європи і світу? Завдяки чому вона зберегла своє ество (ідентичність) в історії? Що дає їй силу і енергію для сучасного протистояння ворожій навалі російського агресора? Відповідь на ці і багато інших запитань потребують неупередженого дослідницького проникнення в природу і сутність української культури, вивчення тих точок біфуркації – її категоріального каркасу, які в своїй єдності і взаємодії забезпечують її історичну ідентичність і значення. Спробую доторкнутись до них у першому наближеному розгляді.

Виклад основного матеріалу. Українська культура завжди була, є і буде унікальним явищем європейського

і світового штибу. Від часів Трипільської культури, а може, й раніше, незважаючи на ту назву, яку в той чи інший період історії мав український люд, його унікальна культура мала свій особливий статус в історії. З нею рахувались, спілкувались, її вивчали, від неї черпали конструктивні ідеї близькі і далекі, дружні і не дуже народи і культури. Український народ впродовж цивілізаційної історії людства завжди був її суб'єктом; його культура мала далеко не локальне чи регіональне значення. Праукраїнці успішно протистояли кочовій степовій стихії, боролись з ними і водночас обмінювались культурними надбаннями; контактували з народами Причорномор'я, широким західним та північно-варяжським світами; спілкувались з монархами розвинених європейських держав, родичались з ними; вели розгорнуту торгівлю...

Перша українська держава – Київська Русь – була відомою й шанованою державою європейського континенту. Своєрідним феноменом історії стало українське козацтво, що завжди успішно захищало свої землі і людність від насильства жорстоких поневолювачів, відстоювало ідеали справедливості і свободи. Українці були землеробами і майстрами, будували власні оселі і величні храми, створювали шедеври матеріальної і духовної культури, які поширювались світом. Вони вміли воювати й завжди вражали своєю мужністю, стійкістю, а головне – людськими морально-етичними якостями, які не порушували навіть у драматичні часи історії. Найбільш вагомий внесок українці зробили у розбудову Російської імперії (Феофан Прокопович, Олександр Безбородько, Віктор Кочубей та ін.), яка полонила Україну і домінувала над нею від часів облудливої Переяславської ради і практично до проголошення незалежності наприкінці ХХ століття.

Культура у широкому розумінні цього поняття є надбаннями народу, здобутими власними розумом та працею на основі освоєння (переробки) природи, перетворення їх у предмети культури. Україн-

ський народ (незалежно від того, яким ім'ям його величали) здавна закріпився в історії як народ працьовитий і розумний. Головним його заняттям було землеробство. Тому культурою в її первинному значенні в українців, як і в інших землеробських народів, вважався «обробіток землі». Оскільки ж український люд переймався не тільки землею, але й тваринництвом і полюванням, риболовством і гончарським промислом, будував житло, захищав власну родину, землю та оселі від періодичних набігів степових кочівників, народжував і виховував дітей, культурою називалось все, що було створено їх руками на противагу тому, що створювалось природою. Зважаючи на те, що весь історично життєвий шлях українців осяював генетично потужний розум, всі надбання культури в них підпорядковувались людині, слугували людям, мали людсько-людяний характер.

У центрі української культури завжди була людина, яка створює матеріальні і духовні цінності, дбає про власну родину, бережливо ставиться до природи, з повагою спілкується і співпрацює з сусідніми народами та культурами.

Історія знає різні категорії людей – високих і низьких, фізично досконалих і з обмеженими можливостями, бідних і багатих, успішних і обездолених, рабів і рабовласників, кріпаків і поміщиків, пролетарів і буржуазію, обдарованих і пересічних, можновладців... Кого з них можна вважати людиною у повному розумінні цього поняття й яку людину плекала українська культура? Аристотель, наприклад, «рабів» людьми не вважав, для нього – це «знаряддя праці, які розмовляють». Людьми вони були лише за найменуванням й користуватись благами культури могли лише дозовано. Людиною в його розумінні є тільки «вільні громадяни». І не більше. Власне, практично таким же було ставлення поміщиків до кріпаків, буржуазії до пролетарів, можновладців до інших обездолених категорій людей. І все ж навіть в часи найбільшого пригнічення «людське» – частка надбань

культури – так чи інакше пробивалось й до людей різних категорій. У більшості випадків вона була мізерною, однак була. Інакше вони б не вижили. Не всі можновладці були сатрапами, не кожен ставився до підлеглих як до скотини, не кожен демонстрував свою жорстокість. Дещо «людське» в кожній людині зберігається (можливо, лише жевріє) навіть у часи найвищого вияву жорстокості. Як засвідчує історія, саме воно – елементарно-людське ставлення до людини – формує гуманістичну ауру культури. Міра локації (присутності, поширення, ролі) елементів гуманізму в культурі будь-якого суспільства надає їй цивілізаційний статус, забезпечує збереження в історії. Такою й була українська культура. Була, є й буде у майбутньому. Підставою для такого висновку слугує весь історичний шлях локації української людності.

Історично сформований спосіб життя українців, становлення і розвиток культури засвідчує, що людина в ньому завжди ідентифікувалась істотою працюючою, розумною, поважною у стосунках з іншими людьми. Її вирізняли допитливий характер, творчий підхід до життя, відповідальність, бережне ставлення до природи, надбань, здобутих власними розумом і працею. Матеріальні та духовні цінності незмінно утверджувались в українців як оберіг життя в його людино-людському вимірі. Звісно, цей порядок нерідко порушувався. Були в українському середовищі люди різного характеру, злодії і злочинці, крадії і вбивці, насильники і гвалтівники... Історія – це не тільки битий шлях, але й пересіяні ритвинами дороги, усипані камінням гірські стежки, болотиста місцевість, колочки та чагарники, дикі звірі й... звіроподібні люди. Народ засуджував їх, карав, витискував із власного середовища. Як кажуть, «в сім'ї не без виродка». Український народ пережив багато такого, що могло б спотворити його первісно-моральний національний характер. Однак історія засвідчує інше: загальний дух людинолюбства практично ніколи не покидав життєвий

процес нашого кмітливого, допитливого, працюючого, боговірного народу.

Положення про те, що центром української культури завжди була людина праці зафіксоване у висновках численних дослідників, зокрема й зарубіжних, хто торкнувся української культури, жив у її середовищі, черпав з неї унікальні конструктивні ідеї, переконання, свідчення. Історично сформоване розуміння людини як розумної і працюючої, сумлінної і відповідальної, чесної і відкритої для спілкування з іншими людьми, як найвищої за своїм статусом істоти, створеної Природою й Богом є яскравим виявом гуманістичної сутності української культури від часів її виникнення і до наших днів. Українці завжди звеличували людину, її розум, працюючість і глибoku моральність у ставленні до іншої людини. Вони не терпіли неробство, на приймали лукавство, не виправдовували агресію, злочинство й інші вади, які нерідко проростають як непотріб, як бур'ян у культурах деяких народів світу.

Українська людина жила працею. Вона обробляла землю-годувальницю, освоювала природу і ремесла, шанувала матір, яка народжувала дитину, дарувала нове життя, підтримувала життєдіяльність роду у будь-яких, навіть вкрай несприятливих умовах. Цілком справедливим буде твердження, що «людина», «земля», «праця» і «мати» є тими основними й опорними категоріями української культури, які забезпечують їй органічну системну цілісність. Чеснота вільної праці – одна з головних в українській національній ідеї. Червоною ниткою вона проходить через всю культуру – казки і приказки, фольклор, художні твори, історичні, релігійні, філософські трактати. Чільне місце посідає вона в уяві українців про майбутнє.

Від найдавніших часів основною сферою діяльності українців був обробіток землі.

Земле, моя всеплодюча мати,
Сили, що в твоїй живе глибині,
Краплю, щоб в бою міцніш стояти
Дай і мені! («Земле, моя всеплодюча мати...» І. Франко)

У вірші І. Франка наскрізний образ матері-землі звучить як гімн життєдайним силам природи, весняному відродженню й оновленню. Земля в українській культурі завжди звеличувалась як основне джерело існування. Її розглядали як основне багатство громади чи окремої людини, оберігали, за неї боролись, її захищали від загарбників, про неї складали пісні, казки, билини... В такому ж статусі вона залишається й в сучасній українській культурі. Кріпацтво та панщина царського періоду, а далі – насильницька більшовицька колективізація підірвали споконвічне шанобливе ставлення українців до землі, відвернули від праці, мінімізували таку людську чесноту, як бережливість. Колгоспні землі виявились занедбанними, врожайність поступово падала, екологічна ситуація погіршилась. Результатом відчуження людини від землі та праці, помноженої на злочинну політику більшовиків щодо трудового селянства. Селянство – величезний масив українського народу – упав у прірву голоду. Подібна політика нині визнана як Голодомор – акт геноциду українського народу, організований керівництвом ВКП(б) та урядом СРСР у 1932–1933 роках шляхом створення штучного масового голоду.

Вбивство голодом відбувалося і в інших регіонах колишнього СРСР. Однак в Україні цей процес був найбільш жертвним і болючим, мав драматичні наслідки для етнічного українського населення і його культури. І все ж шанобливе ставлення до землі-годувальниці як одна з генетично сформованих чеснот української культури залишилась в ній чеснотою сталою, незнищеною. Понад те, постійна турбота про землю органічно поєднувалась з глибокою пошаною і турботою про людину, особливо про матір, яка зазвичай брала на себе основну відповідальність за організацію життєво-трудова процесів, збереження врожаю, раціональне використання продуктів харчування впродовж року.

Категорія «мати» є ключовою у багатьох народів світу. Але не в усіх. Є наро-

ди, які її принижують, зневажають, визнають лише її народжувальну функцію і не більше. Нормою для таких народів є приниження ролі жінки загалом. «Мізогінія» – ненависть, зневага, огида, упередженість до жінок – нерідко проявляється і в наші дні, зокрема в таких формах, як соціальне виключення, сексизм, ворожість, андроцентризм, патріархат, чоловічі привілеї, приниження жінок, позбавлення їх громадянських прав, насильство проти жінок, сексуальна об'єктивація. Мізогінія живить і легітимізує насильство проти жінок, від крайніх його форм (феміциду), таких, як вбивства честі, селективні аборти, обливання кислотою, до всього спектру сімейного, сексуального насильства, разом з проституцією, торгівлею жінками, культурою згвалтування (яскравий приклад – міфи про згвалтування) ([URL: \(https://uk.wikipedia.org/wiki/\)](https://uk.wikipedia.org/wiki/)).

Світ української культури від її зародження і донині є іншим – переважно материнським. З давніх-давен він формувався під ореолом авторитету «матері», пошани до неї, визнання її провідної ролі в забезпеченні життєдіяльності родини, суспільства загалом. В українській культурі (як і в культурах більшості народів світу) «мати» символізує життя, святість, вічність, тепло і любов. Мати завжди шанувалась як «богиня», «берегиня», «всемогутня мати-природа» тощо. Обожнення «матері» – дарувальниці нового життя – співзвучно з її розумінням богині-матері у багатьох пантеонах народів світу, співвідносно з жіночим творчим началом в природі, шлюбом, материнством, домашнім вогнищем: «Ісида» (Древній Єгипет), «Гея» і «Юнона» (Древній Рим), «Діметра» (Древня Греція), «Шакті» і «Парваті» (індуїзм), «цариця Махамайя» (мати Будди), «Лада» і «Мокош» (слов'янське язичництво), «Діва Марія» (християнство) і т. д.

За свідченням Наталії Полонської-Василенко, історія української культури вже з середини X ст. дає приклади високого становища жінки в суспільстві

України: вони не тільки народжували дітей чи господарювали у власному домі, але й висилали своїх послів, підписувати міжнародні угоди, брали участь у церковних справах, володіли і майстерно управляли маєтностями, містами... Маючи досить якісну освіту, жінка (дружина) практично завжди була першим радником князя, а у разі загрози з боку нападників, нерідко брала на себе відповідальність за родину, керівництво військовими справами [2].

Жінка-мати дарує нове життя, привчає дітей до праці, навчає дбайливому ставленню до землі-годувальниці, тягне на собі основну лямку збиральництва, турбот щодо облаштування оселі, виховання дітей, створення комфортних (фізичних і духовних) умов життєоблаштування практично у всіх культурах всіх народів світу. В українській культурі її величають «берегинею»... «Нічого кращого не знаю, як тая матір молодая, з дитям маленьким на руках...», – писав Т. Шевченко, оспівуючи матір як дарувальницю нового життя, берегиню роду. Українська мати, зазначає письменник, священник і громадський діяч Петро Мельничук, – це «найдорожчий скарб, який земля посідає». Вона – джерело мудрості, сімейної злагоди, чистоти і порядку в оселі, берегиня дому, а головне – вихователька дітей, призначених жити і творити людським чином – «для людей» і «для Бога». Мати – це посланий людині Богом Ангел, який «стереже її від колиски аж до гробу» [3].

Ставлення до жінки-матері є найвищим показником гуманістичності будь-якої культури. Ця історично сформована домінанта проходить через всю історію української культури. Зберігається вона і в наші дні. Українська родина – це родина культу матері, яка дарує життя, захищає, підтримує і, як ніхто інший, оберігає його. Ранньосформована гуманітарна складова, яка в концентрованому вигляді охоплюється категоріями «земля» і «праця», таким чином доповнюється категорією «мати», яка об'єднує їх в систему (сверідний трикутник первинних категорій),

що формує основу, визначає цивілізаційну вартість української культури, впродовж історії спадкоємно передається новим поколінням, вводить її у світовий контекст.

Високочаюча і практично незамінна роль матері проглядається в організації культури життєоблаштування, побуту, дотриманні таких чеснот, як дбайливість, бережливість, забезпечення родинного добробуту. Українці завжди дбали про добробут родини, дружини, батьків, дітей і внуків. Не забували вони й про себе. Власне, вони й працювали заради досягнення добробутного, забезпеченого, комфортного життя всієї родини. У праукраїнських родин все ладилось, зростало і визрівало, накопичувалось і зберігалось саме тому, що вони не полишали праці, любили її, як кажуть у народі, «працювали як прокляті!» завжди, віддаючи праці власний розум, уміння та сумління, бережливо оберігаючи результати праці, які й склали вже означений раніш «добробут».

Нерідко з уст того чи іншого «доброзичливця» зриваються характеристики української людини, як жмота, жлоба, куркуля, який нібито дбає тільки про себе, збагачується й ніколи і ні з ким не поділиться своїми надбаннями. Не буду заперечувати: дещо подібне в українців є. Власне, як і в інших народів світу. Однак доля цього потворного явища в українців – мізерна. Її сформувалась вона не від ситого життя. В її основі – справедлива образа за системні обмеження в доступі до матеріальних і духовних ресурсів, духовного приниження народами, у підпорядкуванні яких вони в різні часи перебували. До цього слід додати ще й те, що кожен успіх, надбання до українців «не падало з неба», а давалось важкою щоденною працею, повсякчасною турботою про землю, реманент, домашню худобу, природу загалом. Українці ніколи не жирували, ніколи не зазіхали на чуже, не захоплювали чужі землі, тому й завжди дбали про своє. Якщо ж здійснювали ті чи інші військові походи в чужі землі, то хіба що задля встановлення справедливості

та покарання загарбників, які часто вторгались у наші території, грабували, забирали в полон тощо.

Однією з основних складників добробуту у свідомості українців завжди було й залишається нині турбота про облаштування житла, забезпечення його всім необхідним на рівні, гідному людини. В українській культурі цей пласт закріпився такою змістовно наповненою категорією, як «хата».

Житло («хата») праукраїнців (трипільців) – перше матеріальне втілення ідеї добробуту – є унікальним витвором розуму і праці, матеріальним виразом генетично притаманного прагнення забезпеченого й захищеного існування цього працьовитого люду. Як правило, житло зводили власними руками, пізніше – найнятими людьми, які спеціалізувались на будівництві. Завершення будівництва увінчувала толока, яка символізувала товарицькість, взаємну допомогу, родинність. Як зазначають дослідники, «зведене власними руками стаціонарне житло у свідомості українців втілювало ідею родини, її зв'язків із пращурами та нащадками. Одночасно житло («моя хата», «моя домівка») як сімейно-приватний простір усвідомлювалося ними як «центр Всесвіту», навколо якого обертався світ. У результаті багатівкової взаємодії українців із довкіллям та іноетнічними культурними традиціями повстало розмаїття типів їхніх житлових споруд. На кожному з історичних етапів свого розвитку вони відповідали життєвим потребам господарів, своєрідності природно-кліматичних умов проживання та історичним процесам розвитку культурних традицій, фінансово-економічним можливостям забудовників, наявності різноманітних будівельних матеріалів та ступеню розвитку будівельної техніки. Тип, стиль, характер та образ українського сільського житла «української хати» став матеріалізованим утіленням багатівкових безпосередніх взаємозв'язків наших пращурів із природою та її стихіями, світоглядних уявлень, які обумовили виникнення певних конкрет-

них форм для забезпечення вимог безпеки щоденного родинно-побутового та ритуально-обрядового життя його мешканців.

Із житлом пов'язана символіка замкненого простору своєрідного «кола – кільця». Домашній освоєний простір структурався традицією, за принципом вкладених один у другий, замкнених просторів: хата – двір – село – свій регіон – країна і далі вже неупорядковані «чисте поле» або «темний ліс». При цьому хата стабільно співвідносилася зі символікою материнства: «Своя хата – рідна мати» [4]. Протягом віків наявність хати, облаштованість житла слугувало яскравим свідченням добробутного буття родини. Власне, таким же символом успіху, життєвості, предметом гордості й «добробуту» загалом «хата» для селянської родини є й сьогодні. Її розмальовують, прикрашають, фарбують у привабливий колір. Здебільшого, українська хата вибілюється білим кольором.

З рідної хати сини йдуть у великий світ, на службу, заробіток, заради пізнання («людей подивитись, себе показати») й повертаються, адже вдома їх завжди чекають батько, мати, родина, яка, незважаючи ні на які обставини, прийме «блудного сина» як свого, кривого, рідного. Українці ніколи не відмовлялись ні від чужих, ні від власних дітей, приймали й оберігали їх, у низці випадків ховали у своїй хаті від ворогів та переслідувачів. Винятки з цього святого правила відомі тільки в часи жорстокого голоду, коли заради порятунку дітей мати вимушена була йти на вбивство однієї з них, або у разі порушення свідомості («сходження з глузду») батька чи матері.

«Постав хату з лободи, а в чужую не веди!». Українська хата – це фортеця для всіх, хто переступає її поріг. Вона – символ сталості, живучості роду, теплих стосунків між членами родини, між людьми загалом, що з одного боку ще раз підкреслює статус української культури як загальнолюдської, цивілізаційної, з другого, вказує на наявність в ній риси, яка

акцентовано вирізняє її у сонмі культур як культури цнотливої, «скроєної» на чистоті помислів і дій, на відчутті людини як найвищого творіння Бога, глибокій і глибинній людяності. Українська культура від ранніх часів і до наших днів знаходиться серед великих світових культур яскраво вираженого людсько-людяного, морального штибу.

Українську культуру пронизує глибока чуттєвість, довірливість до людини, в її основі (власне, як і в основі всіх цивілізаційних народів світу) лежать духовно-гуманістичні категорії-символи – «віра», «надія» й «любов». Ці символи пронизують увесь спектр життєдіяльності українців – працю, побут, ставлення до тваринного світу і навіть військову справу. Для українця земля поставала матінкою-годувальницею; лісовий вовк – «вовчком-братиком», вороги – вороженьками, які «гинуть, як роса на сонці», домашній кінь – «коником вороним» тощо. До речі, в українців з давніх-давен існував своєрідний культ коня: вершниками були, зокрема, язичницький бог громовиці і блискавки Перун, християнський святий Юрій-Георгій; у легенді про Віщого Олега, кінь як священна істота міг принести і успіх, і смерть; кінь супроводжував свого господаря в потойбічний світ; культ коня оспівано у козацькому фольклорі, у багатьох козацьких піснях, думах, переказах він є братом та бойовим товаришем козака. Практично кожна річ, яку українці створювали і якою вони користувались, набувала духовно-гуманістичного, людського, людяного значення. Її пронизувала глибока шана, бережливість, турботливість. Її оспівували, описували, поетизували як символ високої людяності і культури, передавали наступним поколінням.

Особливе місце в символіко-категоріальних вимірах здобули такі, здавалося б, прості, повсякденні, побутові речі, як рушник та сорочка-вишиванка. Без перебільшення вони утвердились як символи культури. Я отожднюю їх з найбільш високими характеристиками культурних

надбань українців, трактую як категорії української національної культури. Одним з перших серед них є традиційний побутовий предмет – рушник. Подібний повсякденний, побутовий предмет є у всіх культурах практично всіх народів світу. Однак в українській культурі він має особливе значення: прямокутний шмат лляного чи конопляного полотна, використовується не стільки для побутових справ (втирання посуду, мокрих рук тощо), скільки як обрядово-ритуальний символ родинності, добробуту, щастя, здоров'я і долі. Рушник уквітчується кольоровими вишиваними візерунками, кожен з яких має свій символічний код й свою кольорову гаму, що відображають характер, спосіб мислення і чуттєвості людей, які проживають в тому чи іншому регіоні [5].

З давніх-давен наші мами, бабусі та прабабусі вишивали українські рушники. Цей процес увінчувався особливим таїнством, бо наші предки ніколи не сідали вишивати, хворі або з поганим настроєм. Вони віддавали нитці всю свою любов, позитивні емоції, світлі думки, заряджаючи тканину на добре служіння людям. Часто вишиті рушники називали оберегом родини, їх вішали над іконами, це був невід'ємний атрибут на різноманітних святах та народних гулянках, ним зустрічали родичів та гостей, клали під ноги нареченим... [6].

Не менш категоріально-символічне значення має й така побутова річ, елемент українського одягу, як сорочка-вишиванка. «Сорочку мати вишила мені, червоними та чорними нитками...» співають українці (слова Д. Павличка, музика О. Білаша), підкреслюючи свій глибинний зв'язок з природою, родиною, мамою, українськими традиціями і культурою. Як правило, сорочка вишивалась вручну матір'ю – для сина, жінкою – для чоловіка, дівчиною – для власного користування або для коханого. Для кожної людини (дитини, жінки, чоловіка) українська сорочка – повсякденна і святкова – вирізнялась особливим кольором та візерунком. По жіночій вишитій со-

рочці, скажімо, можна було легко дізнатися про її сімейний стан, походження та матеріальне становище. Для сорочки українська жінка власноруч виготовляла полотно з конопель – для повсякденного носіння, з льону – для святкової сорочки. «Мистецтво вишивки притаманне майже кожній українській родині. Вміння вишивати традиційно передається від покоління до покоління. Мистецтву вишивки дівчинку навчали з семи років. У такий спосіб бабуся, мати передавали народний художній досвід, естетику національної культури, дбали про наслідування у поколіннях родинних художніх традицій. У вишивці традиційний орнамент набув гуманістичного змісту, оптимізуючи життєтворчу сутність людського буття» [7].

Українську культуру завжди пронизував людинолюбний дух і справедливість по відношенню до всього того, до чого торкалась її працьовита вдача і проникливий розум. На цій основі формувалась глибока духовна складова культури, яка стала своєрідною школою не тільки для українського люду, але й для багатьох сусідніх народів. Створені в період розквіту Київської Русі, підсилені роздумами українських духовників-інтелектуалів більш пізнього періоду, ці роздуми порушували широкий спектр питань, серед яких домінували проблеми релігійної і княжої влади, загального облаштування життя, правового регулювання суспільних процесів, торгівлі, організації військової справи, місця та ролі князя в системі управління державою тощо. Через осмислення цих і низки інших актуальних проблем здійснювався процес самоусвідомлення української культури, формувалось уявлення людей «про себе», а також «представлення себе» (як культури-держави) перед іншими народами і культурами Європи і світу. Прийняття християнства спонукало до своєрідного духовного вибуху. Український дух «розродився» низкою творів, які цілком можна класифікувати як «дух державницького штибу», зразок духовного розвою європейських народів. Найголовнішими серед письмових надбань

духовної культури цього періоду були богословський трактат «Слово про закон і благодать», «Руська правда» (князя Ярослава), «Повчання дітям Володимира Мономаха». Цікавими й повчальними була також спадщина книжників Ярослава, представників монастирської ідеології Феодосія і Нестора, міркування з приводу співвідношення «язичництва» і «християнства» митрополита Климента Смолятича, роздуми про суперечності та взаємодію «розуму» і «віри» Кирила Туровського, багатьох інших відомих і не дуже «учителів», які звеличували ранню українську культуру, підтверджуючи її статус як духовного оберегу народу [8].

Одним з опорних понять духовної культури українців стала категорія «справедливість». У розумінні давньо-київського люду вона розглядалась близько до філософського розуміння цього поняття великим античним мислителем Платоном. Справедливість трактувалась як чеснота, яка врегульовує стосунки між людьми на засадах поваги одне до одного, єдності громади, князя і дружинників, ставлення як до суспільного добра і зла, унормовує такі якості, як мужність, поміркованість та мудрість в повній рівновазі й гармонії («кожному своє»). Справедливість у розумінні українців мала правову та морально-етичну цінність, розпочиналась з усвідомлення справедливого облаштування державного устрою, що породжує «однодушність» і дружбу співгромадян, жінок і чоловіків. До цього додаються міркування про права та обов'язки простолюдинів і владних верств, загальні правила життєоблаштування. І хоча в перших документах (літописах, повчаннях, настановах) означені норми подаються в елементарно-спрощеній формі, свою функцію вони не тільки виконали, але й назавжди закріпились в українській культурі. Вони приписували українському люду життєдайні економічні, політичні, загальнокультурні норми, радили жити в мирі та злагоді, дотримуватись законів, апробованих практикою повсякденного спілкування, рішуче

викорінювати зло та беззаконня, у яких би формах воно не проявлялось і ким би воно не вчинялося. Означені поради та рекомендації торкалися всіх – як простолюдинів, так і найвищого духовництва, міської знаті і навіть князя. Вони засуджували беззаконня, княжі міжусобиці та чвари, закликали до злагоди і співпраці з сусідніми народами. Всі рішення щодо суперечливих справ мали прийматись громадським загалом. На першому місці серед них стояло питання організації державної влади. Укладачі означених настанов вважали, що державне керівництво має здійснюватись у поєднанні авторитету князя з авторитетом «віче». А це означало, що ще у ранні часи в українській культурі викристалізувалась така категорія, як «демократія».

Відомо, що від своїх витоків і до наших днів українська культура розвивалась під тиском племен та народів, які намагались захопити землі, поневолити людинність, відібрати надбання, зруйнувати оселю тощо. Означена загроза обумовлювала потребу захисту власних земель, людинності та надбань, що досягається належною військовою організацією, єдністю та згуртованістю народу, накопиченням ресурсів, зокрема, ефективної зброї та військового виховання. Українська людинність унормовувала й високо шанувала майстерність володіння зброєю, виховання військових якостей, а вслід за цим утвердження таких чеснот, як стійкість, мужність і воля. Залишаючись в своїй основі «землеробською», українська людина у разі потреби перетворювалась у людину воїна, ставала «військовою людиною», яка зі зброєю в руках відстоювала, захищала здобуте розумом і працею на своїй власній землі. Вона боролась, захищалась, виживала, виборювала своє місце в історії.

Умінню та навичкам, майстерності у володінні зброєю вони навчились у скіфів, сарматів, інших кочових племен. Основу ж основ організації військової справи українці перейняли у варягів. За прикладом організації войовничих народів,

очільники громад стали величатись «князями», озброєні громади – «дружинниками». Облаштування життя зміщувалась у бік військової повинності і готовності. Серед численних ремесел актуалізувались ті, що спеціалізувались на виготовленні зброї. Розуміючи (а може ще тільки відчуваючи) просту життєву істину про те, що «найкращою обороною є атака», організована й озброєна українська людинність вимушена була здійснювати проти агресорів превентивні походи. Часто вони одночасно переслідували ціль звільнення раніше полоненого українського люду з чужинської неволі, нерідко – як засіб елементарного збагачення. У походах князів Ігоря, Олега, Святослава та Володимира сформувалась і зміцнилась потужна когорта справжніх лицарів, які не тільки майстерно володіли зброєю, але й уособлювали найкращі якості мислення і дії, почуттів і волі українського люду, зокрема, такі чесноти, як шанування богів і людей, матері і дитини, товариша і товаришкості, доблесті, шляхетності, цнотливості і вірності. Екзистенція «лицарства» сформувалась та увійшла в категоріальний контекст української культури з часів Київської Русі, посилила свій вплив і світоглядне значення в часи козаччини. Військовою звитягою українці ніколи не поступались жодному з ворогів у будь-який період історії. Звичайно, у них також були поразки. Але ж перемог було значно більше, а самі перемоги були більш гучними, значними, доленосними. Як живописно про це сказав Котляревський:

...У нас в Гетьманщині колись,
Так просто військо шикувало,
Не знавши: «стій! не шевелись!»
Так славнії полки козацькі
Лубенський, гадацький, полтавський
В шапках, було, як мак цвітуть.
Як грянуть, сотнями ударять,
Перед себе списи наставлять,
То мов мітлою все метуть... («Енеїда»

I. Котляревського)

Як відзначає І. Крип'якевич, військова звитяга українців завжди базувалась

на відданості рідній землі, повазі до матері, роду і родини, любові до рідного краю. Цю думку він знову ж таки ілюструє словами І.Котляревського:

...Любов к отчизні де героїть,
Там вража сила не устоїть,
Там груди сильніша од гармат...
(«Енеїда» І. Котляревського)

Саме в ці часи в українській культурі народились і визріли поняття малої і великої Батьківщини, захист якої споконвіків вважався священним обов'язком кожної української людини. Таким цей обов'язок є й сьогодні. «Захист Вітчизни, незалежності та територіальної цілісності України, шанування її державних символів є обов'язком громадян України» – стаття 65 Конституції України. Україна мирна держава, але наші військові, як ті, що обрали армійську службу своїм фахом, так і ті добровольці, що в тяжкі хвилини не шкодуючи власного життя стали на захист України, переконливо й твердо свідомі того, що служіння Вітчизні – священний обов'язок кожного. Досвід історії засвідчує, що саме так виборюється незалежність, кується свобода.

Справжні культурні надбання залишили після себе тільки цивілізаційні народи світу. Безсумнівно, серед цих народів є й українці. Подолавши дикість і варварство, вони створили культуру, яка у всі часи приваблювала до себе близьких і більш віддалених сусідів, вийшли на рівень розвитку, який цілком справедливо вважається загальнолюдським, цивілізаційним. Українці уміли майстерно обробляти землю, облаштовувати житла, виплавляти метали, виготовляти прикраси, займатись промислами, управляти державою, організовувати військові справи тощо. Унікально багатим є створений українцями духовний світ – релігія, наука, освіта, виховання підростаючих поколінь. Багато досягнень українців визнаються як найважливіші досягнення людського загалу європейського регіону і світу. Сукупність надбань українського люду, їх високе пошанування та поширеність у континентальному просторі,

дозволяє класифікувати їх як європейську регіональну цивілізацію. Від свого виникнення і до наших днів українська культура завжди мала цивілізаційні ознаки, співрозмірні з культурними надбаннями європейських народів. Нерідко її досягнення слугувало зразком для інших народів європейського простору.

Вирвавшись з лабет російського домінування, українська культура отримала можливість показати світові своє справжнє обличчя. Воно виявилось світлим, розумним, дружлюбним і миролюбним, обличчям народу, відкритого для співпраці, осяяним справжнім духом людської цивілізації.

Київська Русь завершила формування власного категоріального каркасу як культура європейського типу, витоки якого знаходяться в праукраїнських реаліях способу буття людності, яка одвічно існувала на цих родючих, благодатних землях. Долаючи неймовірні перешкоди, розорення, війни, репресії і голодомори, українці вистояли, не втратили у буреломах історії, зуміли захистити себе від численних завойовників, розгорнули і зміцнили категоріальну платформу, вершиною якої стала ідея незалежності, вибороли право на довічне самостійне, незалежне існування в царині свободи. Відроджена давня українська культура стала своєрідною матрицею, спираючись на яку українці змогли подолати чужу нам російську антикультуру, викорчувати ординські мотиви (однозначність, нетерпимість, закритість насильство), запозичену у свій час марксистську ідеологію та сформоване в її лоні політичне словоблуддя (сталінізм, «радянщину», шовінізм, «де-націоналізм» тощо).

Українська культура є культурою світового штибу. Вона завжди тягнулась до європейського способу життя та європейських пріоритетів. Сформувавшись як частина європейського простору, українці ніколи не забували про свої витоки, постійно повертались до них навіть в години найбільш тяжких негараздів, війн та поневолення. Сучасна українська

культура все більш потужно переходить на організацію життя за європейськими культурними стандартами. Саме європейський дух і спрямованість став останньою краплиною у подоланні фальшивої сутності марксистської ідеології, виходу із транзиту, встановлення нових, більш ефективних способів спілкування та співпраці зі світом.

Очищення, оновлення, відродження здійснюється не безпроблемно і не водночас. Потворні залишки минулого у буквальному розумінні «в'їлись» в душу українського люду, нерідко ще даються взнаки, можливо, на підсвідомому рівні, навіть в умовах, коли для їх вияву, здавалося б достатніх підстав вже немає. Як справедливо зазначає Є. Сверстюк, дійсність, в якій ми перебуваємо, немилосердна. Україною, Європою і світом подорожують ватаги українських заробітчан, безсоромні послуги пропонують повії, що понесли на продаж свою молодість, в ринкових рядах відстоюють своє право на життя десятки, сотні вчителів, інженерів, науковців, що продають соняшникове насіння та інші дрібні речі, які в свій час мали родинне значення, а зараз перетворилось в непотріб... Звичайно, що подібні явища принижують честь, гідність і добре ім'я українського народу, що зберіг найкращі людські якості, не втратив своє власне ім'я століттями навіть під тиском чужого панування, народ-аристократ, який ревно плекав чесний рід, відкидаючи від нього злодіїв і перевертнів-виродків, у яких нема нічого святого [9, с. 22].

Світ знає декілька сотень оригінальних культур, сукупність та взаємодія яких складає людську цивілізацію – особливий спосіб життєдіяльності людей, що якісно відрізняється від попередніх станів еволюції людства – дикості і варварства. Цивілізаційний стан людства – це більш високий спосіб організації праці, спілкування людей між собою, освоєння навколишнього середовища, облаштування житла, побуту, одягу, харчування, глибини людяності етично-моральних характерис-

тик тощо. Цивілізація базується на раціонально осмисленій, цілеспрямованій праці, розумно організованому спілкуванні, релігійних, правових та морально-етичних принципах. Кожна культура, що входить до складу загальнолюдської цивілізації, має загально визнані цивілізаційні характеристики і водночас свою власну специфіку, внутрішню організацію, категоріальний каркас, систему символів та цінностей. У кожній з них проглядається дещо спільне, повторюване, закономірне, яке доповнюється розмаїттям особливих характеристик людсько-людяного штибу. Й чим більше таких ознак мають досягнення культури того чи іншого народу, тим більш цивілізованою є його культура, тим більш цивілізованим він визнається в історії людства.

Дехто може зауважити, мовляв, означені категорії виконують опорні функції у більшості культур народів світу. Це, звісно, так. Однак цей факт не тільки не применшує їх функціональної значимості в українській культурі, але й навпаки – засвідчує те, що українська культура формувалась за сценаріями і закономірностями більшості народів світу, а отже, була не тільки локальним чи регіональним, а швидше загальносвітовим явищем.

Потребує відповіді й питання про те, чим же унікальна українська культура й за якими рисами вона відрізняється від багатьох інших культур світу? Відповідь на ці питання є далеко не простими. Їх можна побачити тільки при розгляді української культури з «висоти пташиного лету», тобто у всій повноті локалізації в історичному просторі і часі. Цей погляд ще не сформовано. Очищені від фальсифікацій минулого, історія й цивілізаційний процес становлення та розвитку української культури ще тільки-но розпочався. І все ж деякі попередні судження вже можна виловити. Тайнство унікальності української культури проглядається в тому, що вона, по-перше, формувалась і розвивалась від найдавніших часів і до наших днів; по-друге, цей процес здійснювався під постійним тис-

ком чужинських племен і народів; по-тре-те, стверджувалась у боротьбі з численними загарбниками, які ставили собі за мету захопити українські землі, полонити людей, загарбати надбання культури; по-четверте, розвиток української культури здійснювався безперервно навіть в умовах часткового або повного підпорядкування українців чужинській владі. Означені процеси продовжуються і в наші дні. Російські окупанти погано зна-

ли історію. А вона засвідчує, що українців не можна подолати, полонити, знищити. Вони – постійний суб'єкт історичного процесу, який разом з іншими народами постійно відроджується як «неопалима купина» й утверджує своє буття на національних та загальнолюдських принципах і нормах (категоріях, символах) добра і справедливості, миру і демократії, віри, надії і любові, вічного прагнення до незалежності і свободи.

ЛІТЕРАТУРА

1. Шинкарук В.Д., Салата Г.В., Данилова Т.В. (2018). Дихотомія «культура – цивілізація» в англо-американському і західноєвропейському науковому дискурсі. *Вісник Національної академії керівних кадрів культури і мистецтв*. № 2. С. 17–22.
2. Полонська-Василенко Н. (1995). Історія України: у 2 т. Т. I. До середини XVII століття. 3-тє вид. Київ: Либідь. 672 с.
3. Мельничук П. (2007). Християнська родина, батьки і діти. Львів. 115 с.
4. Українська родина: родинний і громадський побут / упоряд. Л. Орел; ред. О. Веремійчик. (2000). Київ: Вид-во ім. Олени Теліги. 422 с.
5. Кара-Васильєва Т. (1998). Давнина в рушниках. *Народне мистецтво*. № 1-2. С. 3–4.
6. Український вишитий рушник – свячена реліквія нашого народу. URL: <https://vzhe-vzhe.com/blog/ukrajinskyj-vyshytyj-rushnyk-relikvija-nashogo-narodu/>.
7. Витоки української вишивки. URL: https://pidru4niki.com/16011013/kulturologiya/vitoki_ukrayinskoyi_vishivki.
8. Замалеєв А., Зоц В. (1981). Мыслители Киевской Руси. Киев: Высшая школа. 159 с.
9. Сверстюк Є. (2001). Дух і віра в житті України. *Визвольний шлях*. № 9. С. 19–23.

REFERENCES

1. Shynkaruk V.D., Salata G.V., Danilova T.V. (2018). Dykhotomiia «kultura – tsyvilizatsiia» v anhlo-amerykanskomu i zakhidnoevropeiskomu naukovomu dyskursi. [Dichotomy "culture – civilization" in Anglo-American and Western European scientific discourse]. *Bulletin of the National Academy of Managers of Culture and Arts*. No. 2. P. 17–23. [in Ukrainian]
2. Polonska-Vasylenko N. (1995). Istoriiia Ukrainy: u 2 t. T. I. Do seredyiny XVII stolittia. [History of Ukraine: in two volumes. Volume I. Until the middle of the 17th century]. Kyiv: Lybid. 672 p. [in Ukrainian]
3. Melnychuk P. (2007). Khrystyianska rodyna, batky i dity. [Christian family, parents and children]. Lviv. 115 p. [in Ukrainian]
4. Ukrainska rodyna: rodynnyi i hromadskyy pobut. [Ukrainian family: family and public life] (2000) / edited. L. Orel; editor. O. Veremiychuk. Kyiv: Publication named after Olena Teliga. 422 p. [in Ukrainian]
5. Kara-Vasilyeva T. (1998). Davnyina v rushnykakh [Antiquity in towels]. *Narodne mystetstvo*. No. 1–2. P. 3–4. [in Ukrainian]
6. Ukrainskyi vyshytyi rushnyk – sviachena relikviia nashoho narodu. [Ukrainian embroidered towel - a sacred relic of our people]. URL: <https://vzhe-vzhe.com/blog/ukrajinskyj-vyshytyj-rushnyk-relikvija-nashogo-narodu/>
7. Vytoky ukrainskoi vyshyvky. [Origins of Ukrainian embroidery]. URL: https://pidru4niki.com/16011013/kulturologiya/vitoki_ukrayinskoyi_vishivki [in Ukrainian]
8. Zamaleev A., Zots V. (1981). Myslytelyi Kyevsckoi Rusy. [Thinkers of Kievan Rus]. Kyiv Naukova dumka. 159 p. [in Russian]
9. Sverstyuk E. (2001). Dukh i vira v zhytti Ukrainy. [Spirit and faith in the life of Ukraine]. *Vyzvolnyi shliakh*. No. 9. P. 19–21. [in Ukrainian]